

พระพุทธศาสนาหายาน : ตันตрянาน
Mahayana Buddhism : Tantrayan

พระชัยมงคล กลยาณ (तालआंपा)
Phra Chaimongkol Kalyano (Talampai)
นักวิชาการอิสระด้านพระพุทธศาสนา
E-mail : Chaimongkol123@gmail.com

บทนำ

ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะหายไปจากอินเดียประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นั้น เท่าที่ปรากฏในเอกสารต่างๆระบุตรงกันว่า เพราะพระพุทธศาสนาได้รับเอาการปฏิบัติแบบตันตระจากฮินดูเข้ามา จนเกิดความเสื่อมทางศีลธรรม จนกระทั่งกองทัพมุสลิมบุกเข้าเผาทำลายศาสนสถานของพระพุทธศาสนา ในขณะที่พระภิกษุผู้นิยมในลัทธิตันตระ พวกหนึ่งสหายามนต์ โดยไม่คิดจะต่อสู้กับมุสลิมส่วนมากจึงถูกฆ่าตาย ส่วนผู้ที่ได้มานสมาบัติจริงก็เหาะหนีไปยังประเทศอื่นเมืองอื่น ในส่วนของศาสนิก ถ้าใครต้องการที่จะมีชีวิตอยู่ก็ต้องเปลี่ยนศาสนาเป็นอิสลามหรือไม่ก็ทำเฉยเสียโดยไม่ยุ่งเกี่ยวกับศาสนา ถ้าวิเคราะห์ตามนี้ก็จะเห็นได้ว่าทั้งฮินดูและพุทธถูกทำลายลงพร้อมกัน แต่ทำไมฮินดูจนยังคงมีอิทธิพลต่อชาวอินเดียอยู่ในปัจจุบันควบคู่ไปกับมุสลิม แต่พระพุทธศาสนาที่เคยเจริญรุ่งเรืองกลับต้องมาเจริญในต่างแดน เช่นไทย พม่า จีน ญี่ปุ่น เกาหลี ทิเบต ในแต่ละประเทศก็ได้พัฒนาพุทธศาสนาผสม

กับความเชื่อดั้งเดิมของตน จนกลายเป็นพระพุทธศาสนาในลักษณะที่มีต้นกำเนิดจากที่เดียวกัน แต่มีคำสอนและพิธีกรรมไม่เหมือนกัน

กำเนิดของพุทธศาสนาตันตрянาน

พระพุทธศาสนาแบบตันตрянานหรือวัชรยานหรือมันตрянาน เกิดขึ้นในอินเดียประมาณศตวรรษที่ ๗ โดยได้ดัดแปลงเอาลัทธิฮินดูตันตระเพื่อเอาใจชาวฮินดู และได้นำเอาพิธีกรรมทางอาถรรพเวทเพื่อต่อสู้กับศาสนาฮินดู พุทธศาสนาแบบตันตระมีสาขาใหญ่ ๒ สาขา เรียกว่า สาขามือขวากับ มือซ้าย นิกายมือขวาเคารพบูชาเทพฝ่ายชาย ส่วนนิกายมือซ้ายนิยมเรียกว่าวัชรยาน ถือเอาศักติหรือชಾಯาของพระพุทธเจ้าเป็นหลัก และทุ่มเทความสนใจหนักไปที่นางตาราหรือพระนางผู้ช่วยให้พ้นทุกข์ พิธีกรรมที่สำคัญของตันตрянาน คือการสหายามนตร์ที่ลึกลับต่างๆ และมีการปฏิบัติโยคะท่าทางต่าง ๆ พร้อมด้วย การเจริญสมาธิ จุดมุ่งหมายของการปฏิบัติเพื่อบรรลุความหลุดพ้น เชื่อกันว่าในทันทีที่มี

ความชำนาญได้บรรลุฉันทันที่ ๑ แล้ว กฎความประพฤติด้านศีลธรรมปกติธรรมดาก็ไม่จำเป็นสำหรับผู้นั้นตลอดไป และเชื่อว่าการฝ่าฝืนโดยเจตนา ถ้าหากทำด้วยความเคารพแล้ว ก็จะทำให้เขาบรรลุธรรมขั้นสูงต่อไป ดังนั้น จึงมักผ่อนผันในเรื่องการเมาสุรา การรับประทานเนื้อสัตว์ และการสับสนในทางประเวณี (จันจันค์ ทองประเสริฐ, ๒๕๔๐:๑๙๗)

เมื่อบรรลุฉันทันที่ ๑ กฎแห่งความประพฤติก็ไม่จำเป็น นี่กระมังที่ทำให้ใครๆก็อ้างว่าตนเองบรรลุฉันทันที่ ๑ เพื่อที่ตนเองจะได้ทำอะไรก็ได้ตามใจชอบ นักบวชตันตระบางคนจึงเมาสุรา เสพเมถุนกันอย่างเต็มที่ เพื่อที่จะได้บรรลุศักดิ์ นั่นเป็นเพียงข้ออ้างเพื่อทำความชั่วโดยอ้างหลักการบนพื้นฐานของความดี คนที่ทำชั่วในคราบของนักบุญ นับเป็นคนบาปที่ไม่ควรให้อภัย

พุทธศาสนานิกายตันตระ ถูกนำมารวมเข้าไว้ในกาปฏิบัติพิธีที่ตองที่เป็นความลับ ครูอาจารย์ในนิกายนี้มักจะเขียนหนังสือที่มีปรัชญาลึกซึ้ง เพราะตันตรยานมีความลึกซึ้ง และมีวิธีการที่พิสดารที่เอง จึงมีผู้ให้คำอธิบายไว้ว่า “ตันตรยานบางครั้งเรียกว่าลัทธิคฤหยาน ซึ่งแปลว่า ลัทธิลับ เป็นนิกายที่มีลักษณะแปลกประหลาดกว่านิกายพุทธศาสนาอื่นๆ ที่รับเอาพิธีกรรมและอาถรรพเวทของพราหมณ์ เข้ามาสั่งสอนด้วย แต่แก้ไขให้เป็นของพุทธศาสนาเสีย เช่น แทนที่จะบูชาพระอิศวรก็บูชาพระพุทธเจ้าแทน

เกิดขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๗ (เสถียร โพธิ์นันทะ, ๒๕๔๑ : ๑๗๒)

จากอินดูตันตระสู่พุทธตันตระ

เมื่อชาวพุทธรับเอาลัทธิตันตระจากอินโมปาปฏิบัติเพื่อต่อสู้กับอินดู พระสงฆ์มักจะเน้นที่พิธีกรรมที่แปลกๆ และพิสดาร ยิ่งมีความลึกซึ้งเท่าไร ก็ยิ่งทำให้คนเลื่อมใสมากขึ้น และนั่นทำให้เกิดลาภสักการะ พระสงฆ์จึงละทิ้งการปฏิบัติทางจิต หันไปเน้นการประกอบพิธีกรรมที่ลึกซึ้ง ผู้คนก็ชอบใจเพราะไม่ต้องทำอะไรมาก เพียงแต่เข้าร่วมพิธีก็สามารถเข้าถึงพุทธภาวะได้ ตันตระเจริญมากเท่าไร ศีลธรรมก็ยิ่งเสื่อมลงมากเท่านั้น “เพราะอิทธิพลอันยิ่งใหญ่ของลัทธิตันตริกหรือวัชรยานนี้ ประชาชนอินเดียในสมัยนั้นต่างหมดความเคารพในศีลธรรม แต่กลับนิยมชมชื่นในความวิปริตนาาชนิด” (กรรณา-เรื่องอุไร กุศลาสัย, ๒๕๓๗ : ๔๓๗)

คัมภีร์ตันตระในลัทธิอินดูสอนว่า “มนุษย์มีความไม่เท่ากัน เพราะฉะนั้นกฎพิธีจึงต้องกระทำต่าง ๆ กันตามสภาพของมนุษย์ มนุษย์มีลักษณะ ๓ ประการ คือ ปศุ (สัตว์) วีระ (กล้าหาญ) และทิพยภาวะ ลักษณะ ๓ ประการนี้ มักจะหมายถึงวัยของมนุษย์ คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย และสอนว่า ถ้าจะข่มราคะ โทสะ โมหะ ให้หมดไป ก็อาศัยราคะ โทสะ โมหะ นั้นเองเป็นเครื่องบารบ (หนามยอกเอาหนามบ่ง)

คือต้องกินอาหาร ต้องดื่มน้ำเมา ต้องเสพเมถุน เป็นต้นแต่ละอย่างให้เต็มที่ สิ่งเหล่านี้แหละจะเป็นเครื่องดับมันเอง” (เสถียรโกเศศ-นาคะประทีป, ๒๕๓๗ : ๑๐๙)

พิธีกรรมแบบพุทธตันตрян

พระพุทธศาสนาแบบตันตрянเน้นในเรื่องเกี่ยวกับการประกอบพิธีกรรม การสวดมนต์และมีคำสวดที่เป็นรหัสนัยอันลึกลับจนทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมไปจากอินเดีย ดังที่เสถียรโพธิ์นันทะแสดงความเห็นไว้ว่า ลัทธิตันตрян ถ้าจะเทียบด้วยเปอร์เซ็นต์แล้ว ก็มีความเป็นพระพุทธศาสนาเหลือสัก ๑๐ เปอร์เซ็นต์ นอกนั้นรับเอาลัทธิฮินดูตันตрянมาดัดแปลง ความประสงค์เดิมก็เพียงเพื่อเอาใจชาวฮินดู จึงได้นำลัทธิพิธีกรรมทางอาถรรพเวทมาไว้มาก และได้ผลเพียงชั่วแล่น แต่ผลเสียก็เป็นเงาตามทีเดียว คือถูกศาสนาพราหมณ์กลืนโดยปริยายนั่นเอง (เสถียร โพธิ์นันทะ, ๒๕๔๑ : ๑๙๘)

การปฏิบัติตันตрянในพุทธตันตрянในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นั้นมีอธิบายไว้ว่า (๑)“ถือว่าการพรำบมนต์และลงเลขยันต์ซึ่งเรียกว่าธารณีเป็นหนทางรอดพ้นสังสารทุกข์ได้เหมือนกัน การทำจิตให้เพ่งเล็งถึงสี่สัณณะหรือทำเครื่องหมายต่างๆด้วยนิ้วมือซึ่งเรียกว่ามูทรา จะให้ให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ ให้ลูทางรอดพ้นได้ ลัทธินี้เรียกว่า มันตрян หรือสหัสญาณ,

(๒) เกิดมีการนับถือฉานิปุทธและพระโพธิสัตว์อย่างยิ่งยวด มีการจัดลำดับพระพุทธรูปเป็นลำดับชั้น ในยุคนี้เกิดมีการนำเอาลัทธิศักติเข้ามาบูชาด้วย จนทำให้พระฉานิปุทธและพระโพธิสัตว์มีพระชายาชนาบข้าง เหมือนพระอุมาเป็นศักดิ์ของพระศิวะ พระลักษมีเป็นศักดิ์ของพระวิษณุ ผู้เข้าสู่นิพพานคือเข้าอยู่ในองค์นิราทมเทวี ลัทธิอย่างนี้เรียกว่าวัชรยาน ผู้อยู่ในลัทธิเรียกว่าวัชรจาร (๓) มีการเช่นพาลีผิง โดยถือว่าถ้าอ่อนนวนบุชาจะสำเร็จผลประสพความสุขได้ และเติมลักษณะพระฉานิปุทธให้มีปางดุร้ายอย่างนางกาลิ ซึ่งเป็นเหมือนพระนางอุมาที่ดุร้าย ลัทธินี้เรียกว่ากาลจักร” (เสถียรโกเศศ-นาคะประทีป, ๒๕๓๗:๑๖๖)

บทวิจารณ์พุทธตันตрян

ฟังคำอธิบายของนิกายตันตрянแล้วก็น่าสงสัยพระพุทธศาสนา ที่ถูกนักการศาสนากระทำปู้ยี่ปู้ยำ คิดถึงการที่พระสัมสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงเหนืออย่างแสนสาหัสกว่าที่จะทรงตั้งศาสนจักรขึ้นได้ แต่กลับอยู่ในดินแดนอันเป็นถิ่นเกิดได้ไม่ถึง ๒,๐๐๐ ปี คิดถึงสถานการณ์พระพุทธศาสนาในเมืองไทย ซึ่งถือว่าเป็นนิกายเถรวาท แต่มีการพรำบมนต์ลงอักขระเลขยันต์ ปลุกเสกพระเครื่อง คล้ายๆกับตันตрянในยุคเริ่มต้นอิทธิพลของตันตрянแผ่คลุมพุทธอาณาจักรแทบทุกนิกาย เพียงแต่ว่าใครจะรับเอาไว้ได้มากน้อย

เท่าใด และแปรสภาพไปสู่ยุคที่สองได้เร็วเท่าใด หากยังรักษาสถานภาพไว้แค่ขั้นที่หนึ่งก็ไม่นำมามีปัญหาอะไร เมืองไทยน่าจะรักษาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทไว้ได้อีกนาน แต่ถ้าเริ่มเข้าสู่ยุคที่สองคือนับถือพระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นเทพเจ้านิพพานเป็นอาณาจักร เป็นแดนสุขาวดีที่มีพระสงฆ์บางรูปอ้างว่าสามารถนำภัตตาหารไปถวายพระพุทธเจ้าได้ นี่คือน่าจะเป็นห่วง

นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาต่างกล่าวโทษพระพุทธศาสนาแบบตันตระว่าเป็นความเสื่อมของพระพุทธศาสนา แต่ที่ทิเบตพระพุทธศาสนาแบบตันตระ กลับเป็นเอกลักษณ์พิเศษ เพราะตันตระจึงทำให้มีทิเบตและชาวตะวันตกรู้จัก

พระพุทธศาสนาแบบตันตระมากกว่านิกายอื่น ชาวทิเบตประเทศที่ไร้อิสราภาพ แต่ไม่ไร้ปัญญา พวกเขายังคงมีพระพุทธศาสนาเป็นสถาบันหลักที่สำคัญที่สุดในประเทศ และที่สำคัญพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นได้ที่ทิเบตก็เพราะตันตระยานี่เอง

พระพุทธศาสนาในอินเดีย อาจกล่าวได้ว่า ตันตรยาน คือ นิกายสุดท้ายที่เหลืออยู่ในอินเดีย และสูญหายไปจากอินเดียประมาณศตวรรษที่ ๑๗ แต่พระพุทธศาสนาไปเจริญรุ่งเรืองในประเทศอื่น ทั้งมหายานและเถรวาท

ในคัมภีร์ฝ่ายมหายานถือว่าพระพุทธเจ้าแสดงธรรมเทศนาอัน

มหัศจรรย์สามครั้งคือครั้งแรกแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โดยทรงสอนเรื่องอริยสัจ ๔ แก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน จนกระทั่งอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม ครั้งที่ ๒ แสดงปรัชญาปารมิตาสูตฺร บทยอดเขาคิชฌกูฏนอกกรุงราชคฤห์ เป็นการขยายความของธรรมเทศนาครั้งแรกให้มีความลึกซึ้งและชัดเจนยิ่งขึ้น ครั้งที่ ๓ แสดงตถาคตครรรค์สูตร ซึ่งเป็นการสอนเทคนิคและวิธีการที่จะเข้าถึงปรมาตถธรรม ต่อมาท่านนาครชุนได้นำมาอธิบายทัศนะว่าด้วยศูนยตาและต่อมาได้เกิดนิกายตันตระยานขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นวิธีการที่จะเข้าถึงพุทธภาวะได้ง่ายกว่าวิธีอื่น

คำว่าตันตระ หมายถึงความสืบเนื่องของจิตหรือวิญญาณ ฝ่ายทิเบตมีความเห็นว่าตันตระเกิดขึ้นในครั้งที่พระองค์แสดงธรรมจักรครั้งที่ ๒ พระองค์ได้ทรงประทานคำสอนตันตระเบื้องต้น ในคัมภีร์ฝ่ายทิเบต พวกلامะต่างยืนยันหนักแน่นว่า “การปฏิบัติตันตระเท่านั้นที่จะเข้าถึงพุทธภาวะได้โดยรวมเอกภาพให้เกิดขึ้นระหว่างรูปกายและธรรมกาย โดยอ้างว่า “พระพุทธองค์ทรงยกตัวอย่างว่า อูจจาระนั้นถ่ายอยู่ในเมืองเป็นของสกปรก แต่ถ้าอยู่ในท้องทุ่งนาก็กลายเป็นปุ๋ย พระโพธิสัตว์สามารถใช้กิเลสให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นได้ ฉันทก็ฉันทนั่น” (ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ชฎเสน), ๒๕๓๘ : ๑๐๒)

๔ ระดับของการปฏิบัติเพื่อเข้าสู่เป้าหมาย

ในการการปฏิบัติตามหลักตันตระนั้นมึลำดับขั้นที่แตกต่างกัน ตามความยากง่าย ซึ่งสามารถแบ่งตามลำดับได้ ๔ ระดับ คือ

๑. กิริยาตันตระ ว่าด้วยการกระทำ เป็นตันตระขั้นต้น ซึ่งให้ความสำคัญกับกิริยาท่าทาง ดังนั้น จึงมีวิธีฝึกที่เรียกว่ามูทรา การที่จะเข้าถึงพุทธภาวะได้บางครั้งก็เพียงแต่ตรีนึกเห็นภาพขององค์พุทธะจนเกิดเป็นแสงสว่าง การเข้าถึงทางวาก็เพียงแต่ได้ยินเสียงกระซิบมนต์เบาๆ หรือท่องสาธยายมนต์จนเกิดเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพุทธภาวะ อุปกรณ์ในการฝึกคือการเพ่งกลิ่นและฟังเสียงสาธยายมนต์

๒. จรรยาตันตระ ว่าด้วยความประพฤติ เน้นที่การฝึกฝนทางกายและการฝึกฝนภายในคือการฝึกจิต การฝึกก็ให้นึกเห็นเทพเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งจนเกิดเป็นนิมิตประจำตัว ที่นิยมมากที่สุดคือพระไวโรจนะพุทธเจ้า

๓. โยคะตันตระ ว่าด้วยโยควิธี เน้นการฝึกจิตภายในมากกว่าการฝึกกิริยาภายนอกมีวิธีการในการฝึกค่อนข้างจะพิเศษโดยการอธิบายถึงอาณาจักรแห่งวัชระและมรรควิธีในการชำระกายให้บริสุทธิ์

๔. อนุตตรโยคะ ว่าด้วยโยควิธีอย่างย้งยวด โดยการฝึกฝนภายในจิตอย่างเดียวโดยไม่ต้องห่วงกังวลเรื่องกิริยา

ภายนอก ซึ่งเป็นตันตระขั้นสูงสุด การฝึกจิตในระดับนี้จะต้องอาศัยอาจารย์ผู้ชำนาญ ซึ่งจะคอยถ่ายทอดคำสอนสำคัญ โดยการแสดงรหัสยนัย ซึ่งเป็นคำสอนที่ลึกลับอาจารย์จะถ่ายทอดให้แก่ศิษย์ที่ผ่านการฝึกจิตจนถึงระดับแล้วเท่านั้น ลูกศิษย์จะต้องคอยตีความและนำมาฝึกจนเกิดเป็นเอกลักษณ์ขึ้นในตน (Alex Waymann, 1997:12)

วิธีการที่พุทธศาสนาแบบตันตระสอนในทิเบตนั้น คนภายนอกอาจจะมองว่าเป็นเรื่องที่เรียนหรือศึกษาไม่ยาก ใครต้องการเข้าถึงพุทธภาวะก็เพียงแต่เข้าหาอาจารย์และคอยตีความรหัสยนัยที่อาจารย์แสดงเท่านั้นก็จะเข้าถึงอนุตตรโยคะได้แล้ว หากศึกษาตามขั้นตอนนี้ตันตระก็ไม่ใช่นิกายที่ลึกลับอะไร แต่ที่มาของคำว่าตันตระเป็นเรื่องที่ควรศึกษา เพราะตันตระถูกนักปราชญ์หลายท่านให้คำอธิบายไว้อย่างน่ากลัว ชาวพุทธเถรวาทจึงเกรงกลัวพระพุทธศาสนาแบบตันตระยานไปด้วย

ในกรณีของธรรมกายหากนำเอาลัทธิมาอธิบายแล้ว การเพ่งลูกแก้วจนเกิดเป็นดวงใส ที่ชาวธรรมกายถือว่าได้ดวงตาเห็นธรรมนั้น แท้ที่จริงมีอธิบายไว้ในกิริยาตันตระ ซึ่งถือเป็นการปฏิบัติเบื้องต้นเท่านั้น ธรรมกายไม่ได้สอนผิดเพียงแต่สอนตามหลักของตันตระยานเท่านั้น ในขณะที่รอบๆข้างเป็นเถรวาทจึงถูกโจมตี จนทำให้การสอนเรื่องธรรมกายขาดความถูกต้อง ที่ผิดเพราะไม่

ตรงกับเถรวาทเท่านั้น แต่ไปตรงกับ
ตันตระ ถ้าเพียงแต่ธรรมกายบอกว่าพวก
เขาสอนตามนิกายตันตระยานเท่านั้น ทุก
อย่างก็จบ เพราะตันตระยานก็คือพุทธ
ศาสนานิกายหนึ่งสังกัดมหายาน

ทิเบตเจริญเพราะตันตระ เพราะ
ในยุคแรกที่พระพุทธศาสนาเข้าไป ก็ด้วย
การปราบผีของท่านปัทมะสัมภวะ เมื่อ
ปราบผีราบคาบจนผียอมรับนับถือ จึงทำ
ให้ผีเปลี่ยนศาสนา พระพุทธศาสนาใน
ทิเบตจึงเป็นเหมือนการครอบลงไปใน
ความเชื่อเก่า เพียงแต่เปลี่ยนผีมาเป็น
พุทธเพราะพุทธมีพลังมากกว่า สักวัน
หนึ่งเมื่อผีมีพลังมากขึ้น พุทธอาจจะ
กลายเป็นผีไปก็ได้

บทสรุป

การที่ตันตระยานเจริญในทิเบตได้
นั้น นอกจากจะเป็นเพราะการผสมผสาน
ระหว่างพุทธกับผีแล้ว ยังมีผู้ให้ความเห็น

ไว้อีกว่า “ตันตระยานนั้น ถือว่าเป็นส่วน
หนึ่งของเถรวาทด้วย และอาจารย์ยวาท
ด้วย องค์ทะไลลามะทรงเป็นพระภิกษุ
สมาทานสิกขาบทตามพระปาฏิโมกข์ ดุจ
ดังสมณะในบ้านเรา การถือศีลนั้นไม่ใช่
เพื่องดทำร้ายผู้อื่นและเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น
เท่านั้น หากฝึกให้สงบแลเห็นสภาพต่างๆ
ตามที่ปรากฏ รวมทั้งยอมรับสมมุติสัจ
อันเป็นที่ยอมรับกันอย่างทั่วไปในสังคม
อีกด้วย ทั้งนี้ เพื่อเข้าถึงปรมาตถสัจ
จ্ঞานเอง” (ส. ศิวรักษ์, ๒๕๔๒ : ๒)

ตันตระยานจะเป็นส่วนหนึ่งของ
เถรวาทหรือไม่นั้น เป็นปัญหาที่ควรศึกษา
ค้นคว้าต่อไป แต่สิ่งหนึ่งที่ปฏิเสธไม่ได้คือ
การปฏิบัติตามแบบตันตระยานนั้นมีอยู่ใน
เถรวาท ใครจะได้รับอิทธิพลจากใคร
หรือไม่อย่างไรต้องหาคำตอบต่อไป
ตันตระทำให้พุทธศาสนาเสื่อมไปจาก
อินเดีย แต่ทำไมตันตระจึงทำให้
พระพุทธศาสนาแบบทิเบตเจริญ

เอกสารอ้างอิง

- กรุณา-เรืองอุไร กุศลาสัย. (๒๕๑๖). **ภารตวิทยา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ, ศาสตราจารย์. (๒๕๔๐). **บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย**. กรุงเทพฯ :
ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์.
- ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ชัญเสน). (๒๕๓๘). **พระพุทธศาสนาแบบทิเบต**. กรุงเทพฯ: ส่อง
สยาม.
- เสถียร โปธินันทะ. (๒๕๔๑). **ปรัชญามหายาน**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- เสถียรโกเศศ-นาคะประทีป. (๒๕๓๗). **ลัทธิของเพื่อน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิราบ.
- สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (๒๕๔๒). **พุทธศาสนาตันตระหรือวัชรยาน**. กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.
- วศิน อินทสระ. (๒๕๓๐). **พุทธปรัชญามหายาน**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Alex Waymann. (1997). **Tantric Buddhism**. Delhi: Motilan.